

УДК 316.472:159.947.23

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України
Протокол № 7 від 29 жовтня 2019 року*

Наукові рецензенти:

доктор соціологічних наук **О. Стегній**
доктор соціологічних наук **В. Степаненко**

Авторський колектив:

д-р соц. наук О. Вишняк – підрозділ 4.1; д-р соц. наук О. Злобіна – підрозділи 5.1 та 5.2; д-р соц. наук С. Макеєв – розділ 2; д-р соц. наук І. Мартинюк – підрозділи 1.2 та 1.3; магістр соціології Р. Москотіна – розділ 6; д-р соц. наук В. Пилипенко – передмова; канд. філос. наук В. Піддубний – розділ 3; канд. філос. наук Ю. Привалов – розділ 6; д-р соц. наук О. Рахманов – розділ 7, післямова; д-р соц. наук В. Резнік – загальна редакція, передмова, підрозділи 5.3 та 5.4, післямова; канд. соц. наук Ю. Сапелкін – підрозділ 4.2; д-р соц. наук Н. Соболева – підрозділи 1.2 та 1.3; д-р соц. наук М. Шульга – підрозділ 1.1; д-р соц. наук Г. Ченурко – розділ 3, підрозділ 4.3.

В 42 **Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес** / за заг. ред. доктора соціол. наук В. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 266 с.

ISBN 978-966-02-9110-2

У монографії презентовано результати дослідження чинників процесів формування відповідального суспільства в Україні за безпосередньої участі української держави, політичних рухів та бізнесу. Окреслено теоретико-методологічне підґрунтя соціологічного аналізу відповідальності як соціально-психологічного феномену. Обґрунтовано емпіричні показники та операційну модель вимірювання соціальної відповідальності суспільства. З'ясовано структуру, суб'єкти та детермінанти соціальної відповідальності в сучасному українському суспільстві. Монографія є результатом виконання НДР «Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес» (0118U005333), передбаченої бюджетною програмою Національної академії наук України «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів та студентів.

УДК 316.472:159.947.23

ISBN 978-966-02-9110-2

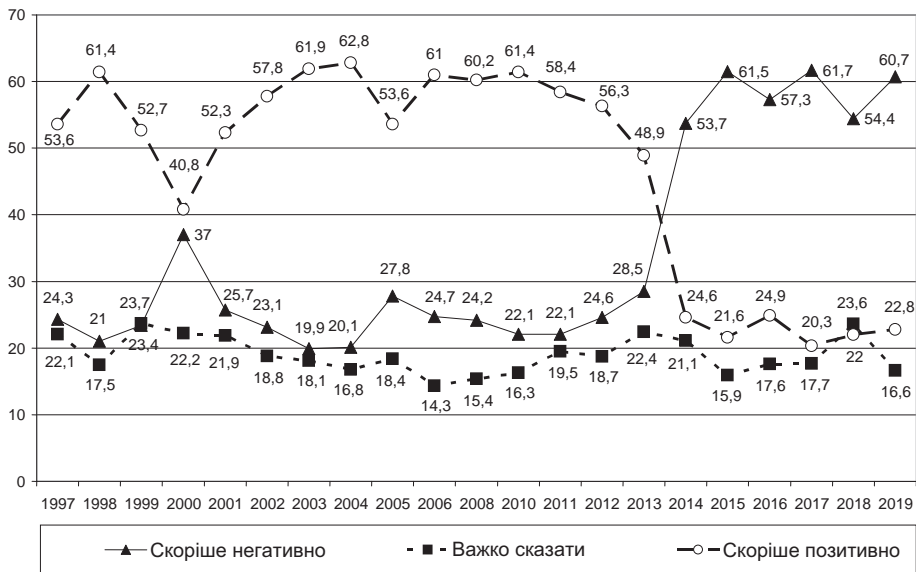
© Інститут соціології НАН України, 2019

Розділ 5. Потенціал формування відповідальних політичних рухів	128
5.1. Суспільно-політичні рухи: сучасна теоретична рамка дослідження	128
5.2. Політичні рухи як агенти соціальних змін в Україні	134
5.3. Відповідальність соціальних інституцій і громадян за ситуацію в Україні	141
5.4. Відповідальність проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих громадян	149
Розділ 6. Свобода та соціально-економічна відповідальність	173
6.1. Свобода та відповідальність: цивілізаційні ціннісні орієнтації.....	173
6.2. Соціальна відповідальність і ставлення до приватизації.....	183
Розділ 7. Бізнес і суспільство: потенціал відповідальної взаємодії	195
7.1. Соціальна відповідальність українського бізнесу як соціологічний феномен.....	196
7.2. Суб'єкти українського бізнесу в громадській думці населення	215
7.3. Соціальна відповідальність і досвід створення бізнесу: особливості сприйняття власної суб'єктності серед підприємців України.....	237
Післямова	247
Література	252

5.4. Відповідальність проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих громадян

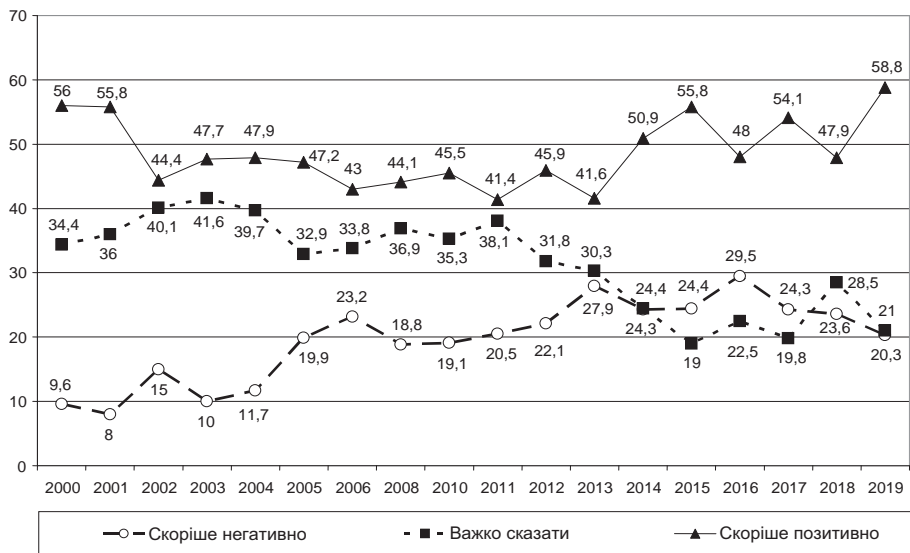
Відповідальність індивідуальних і колективних дійців як одна із важливих передумов та підвалин упорядкованої життєдіяльності суспільства уможливує передбачуваність, узгодженість, сумісність та взаємну доповнюваність соціальних дій, їх координацію та кооперацію як запоруку існування та поступу суспільства.

У сучасній Україні така відповідальність сприймається, усвідомлюється та приймається неоднаково різними громадянами. Не останню роль у такій диференціації відповідальності громадян відіграє соціальне розмежування між ними. Серед основних виявів такого розмежування зауважувались ставлення/думка (що)до: а) геополітичного європейського або євразійського напрямку інтеграції України; б) статусу російської мови в Україні [Резнік, 2003: с. 122–147, 152–160; Вишняк, 2006]. Мінливість відсотків цих ставлень/думок спостерігається на підставі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (рис. 5.1–5.3).

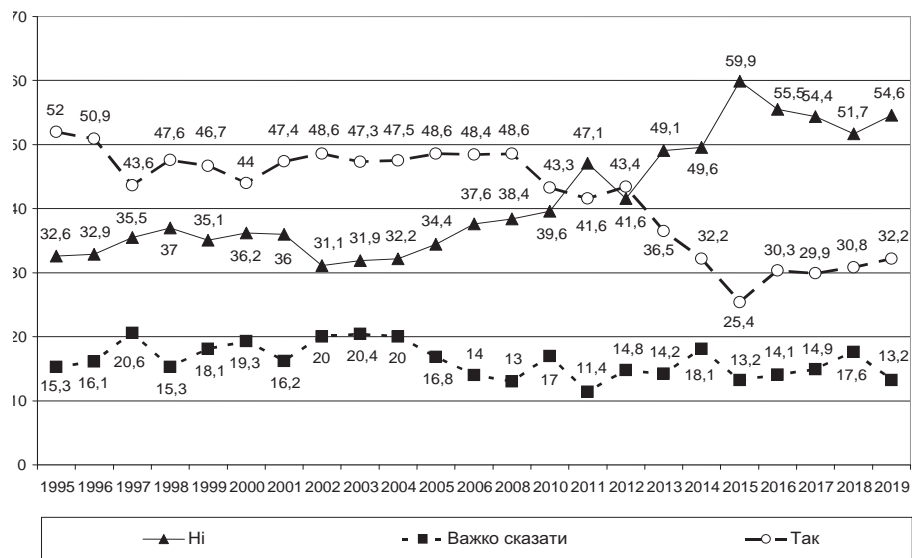

Рисунок 5.1. Динаміка розподілу відповідей на запитання «Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусії?» (% до кількості опитаних)

Розділ 5

Рисунок 5.2. Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?»
(% до кількості опитаних)

Рисунок 5.3. Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу
офіційної в Україні?» (% до кількості опитаних)

Після 2014 р. можна зауважити подобу певної синхронності у мінливості відсотків уподобань за цими трьома показниками – «союз Росії й Білорусі» (рис. 5.1), «Євросоюз» (рис. 5.2) та «російська мова»* (рис. 5.3). Виразнішу синхронну мінливість виявляють суто геополітичні орієнтації (рис. 5.1 і 5.2), менш виразну – геополітичні, з одного боку, та мовні – з другого (рис. 5.3). Можливе припущення, що зауважену вибіркочку спорідненість їх мінливості після 2014 р. зумовлює якийсь спільний чинник. Спробу його статистичного моделювання вже здійснено раніше [Резнік, 2017: с. 71–72]. Наразі таку спробу відтворено із розширенням емпіричної бази моделювання за рахунок долучення нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2017–2019 рр. При цьому використано можливості програмних пакетів ОСА для Windows та SPSS v. 13.0. Відтак припущення про спільний латентний чинник, що зумовлює певною мірою синхронну мінливість мовних і геополітичних уподобань після 2014 р., тестувалося за допомогою експлораторного факторного аналізу. Процедурі факторизації підлягали безпосередньо вимірювані показники мовного та геополітичних уподобань (рис. 5.1–5.3). При цьому позиціям їх шкал відповідали такі значення балів:

а) показник «союз Росії й Білорусі» (рис. 5.1): 1 бал – «скоріше позитивно», 2 бали – «важко сказати»; 3 бали – «скоріше негативно»;

б) показник «Євросоюз» (рис. 5.2): 1 бал – «скоріше негативно», 2 бали – «важко сказати»; 3 бали – «скоріше позитивно»;

в) показник «російська мова» (рис. 5.3): 1 бал – «так», 2 бали – «важко сказати»; 3 бали – «ні».

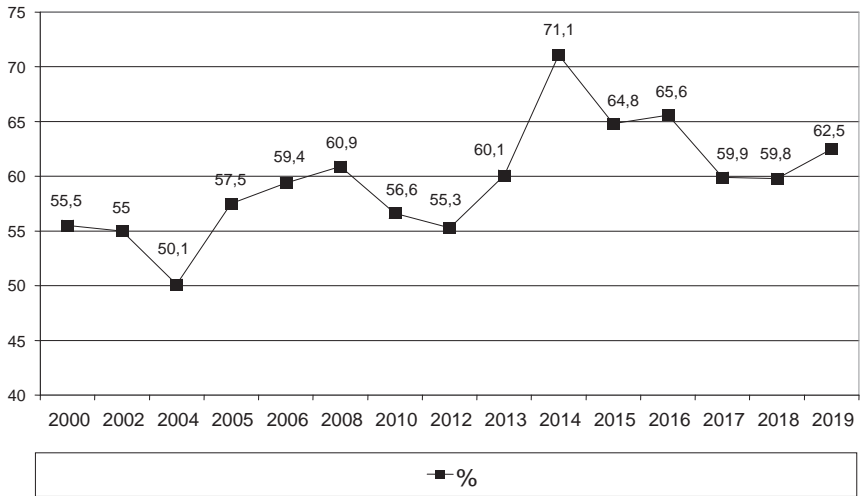
Факторний аналіз кореляційної матриці цих показників за методом головних компонентів здійснений на масивах соціологічних даних моніторингу за 2000–2019 рр. Значення критерію адекватності вибірки Кайзера – Мейера – Олкіна (КМО) підтвердили застосовність факторного аналізу до всіх цих вибірок. Тест сферичності Барлетта вказав на цілковиту прийнятність відповідних даних для проведення факторного аналізу. У результаті на кожному річному масиві даних було виокремлено один фактор із власним значенням більше одиниці та часткою поясненої дисперсії понад 50%, що дало підстави обрати для інтерпретації виключно 1-факторну модель (табл. 5.8).

* У формулюванні запитання цього показника йдеться про надання російській мові статусу офіційної в Україні. Цей статус може розумітися як статус державної мови, статус регіональної мови, статус мови національної меншини або статус мови міжнаціонального спілкування. Різні опитувані могли мати на увазі усі ці різні статуси мови, коли відповідали ствердно або заперечували. Але відповіді опитуваних у підсумку показують, що будь-яке підвищення статусу російської мови в Україні наразі відповідає або суперечить їхнім бажанням.

**Матриці факторних навантажень 1-факторної моделі
(метод головних компонентів)**

Рік опитування	Безпосередньо вимірювані показники			Частка поясненої дисперсії, %	Об'єкти аналізу, n
	Російська мова	Союз Росії й Білорусі	Євросоюз		
2000	0,818	0,846	0,531	55,5	1798
2002	0,825	0,834	0,524	55,0	1781
2004	0,809	0,811	0,441	50,1	1783
2005	0,817	0,812	0,629	57,5	1795
2006	0,840	0,817	0,638	59,4	1800
2008	0,821	0,838	0,671	60,9	1795
2010	0,820	0,823	0,589	56,6	1793
2012	0,785	0,805	0,628	55,3	1788
2013	0,737	0,825	0,762	60,1	1790
2014	0,811	0,871	0,847	71,1	1782
2015	0,783	0,830	0,801	64,8	1755
2016	0,822	0,848	0,757	65,6	1798
2017	0,781	0,817	0,721	59,9	1753
2018	0,784	0,809	0,724	59,8	1800
2019	0,807	0,814	0,750	62,5	1802

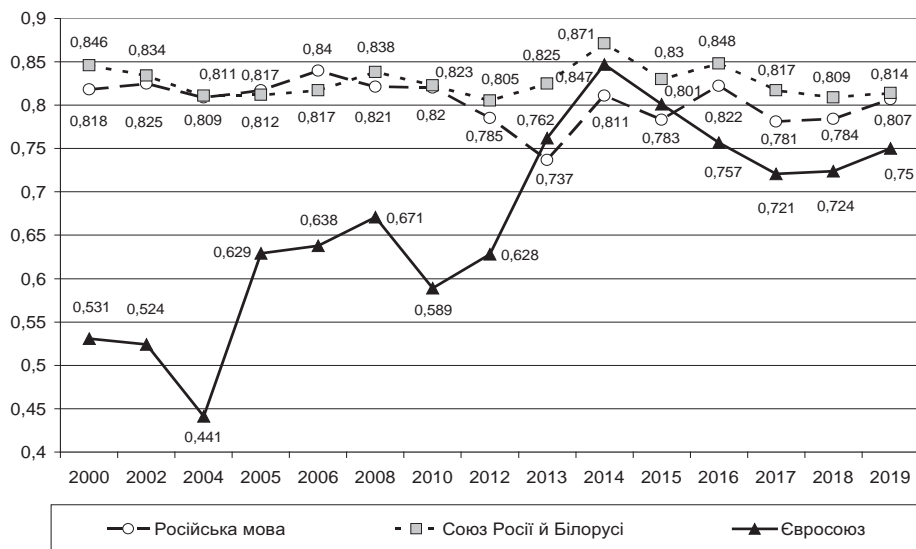
Одиночні фактори, що виділені в межах кожного масиву даних моніторингового опитування окремого року, здебільшого значно корелюють із усіма трьома безпосередньо вимірними показниками моніторингу, на основі яких вони побудовані. Тобто ці одиночні фактори структурно подібні. Можна припустити, що на масивах даних опитувань кожного року виявлено єдиний латентний чинник, який зумовлює мовні та геополітичні уподобання опитуваних. Два із трьох цих показників безпосередньо фіксують міри проросійських орієнтацій опитуваних – їхні позиції щодо «російської мови» та «союзу Росії й Білорусі». Відтак виявлений латентний чинник можна концептуально інтерпретувати як «проросійську зорієнтованість» опитуваних, що буває більшою або меншою й визначає відповідні їх мовні та геополітичні уподобання. Отже, припущення про зумовленість цих уподобань спільним чинником загалом підтвердилося. Мінливість потужності дії цього чинника в часі можна оцінити на підставі окремого унаочнення динаміки частки поясненої ним дисперсії (рис. 5.4).

Рисунок 5.4. Динаміка частки поясненої дисперсії 1-факторної моделі проросійської зорієнтованості (%)

Частка поясненої 1-факторною моделлю дисперсії сягала 60-відсоткового рівня у 2006–2008 та 2013–2019 рр., а також перевищувала цей рівень у 2014–2016 рр. Спільне тло для цих двох часових відтинків – політична криза та дочасна конфліктна зміна влади. У 2007 р. прем'єр-міністр України В. Янукович та очолювані ним уряд і правляча парламентська коаліція втратили владу внаслідок дострокового припинення повноважень парламенту Президентом України В. Ющенком та за підсумками дочасних парламентських виборів. У 2014 р. глава держави В. Янукович і контрольовані ним уряд та правляча парламентська коаліція позбулися влади внаслідок масового громадського збурення після ухилення від підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Якщо у 2007 р. було знайдено мирний вихід із політичної кризи, то у 2014 р. її розв'язування було обтяжене репресивним насиллям правоохоронних органів проти громадських активістів Євромайдану, сепаратистськими заколотами та військовою інтервенцією Росії в Криму та на Донбасі. Отже, 1-факторна модель проросійської зорієнтованості може певною мірою відображати та пояснювати загострення політичних криз у сучасному українському суспільстві.

Зокрема, унаочнення динаміки мір сили зв'язків виявленого латентного фактору проросійської зорієнтованості з безпосередньо спостережуваними показниками мовних і геополітичних уподобань опитуваних увиразнює спостережені тенденції (рис. 5.5).

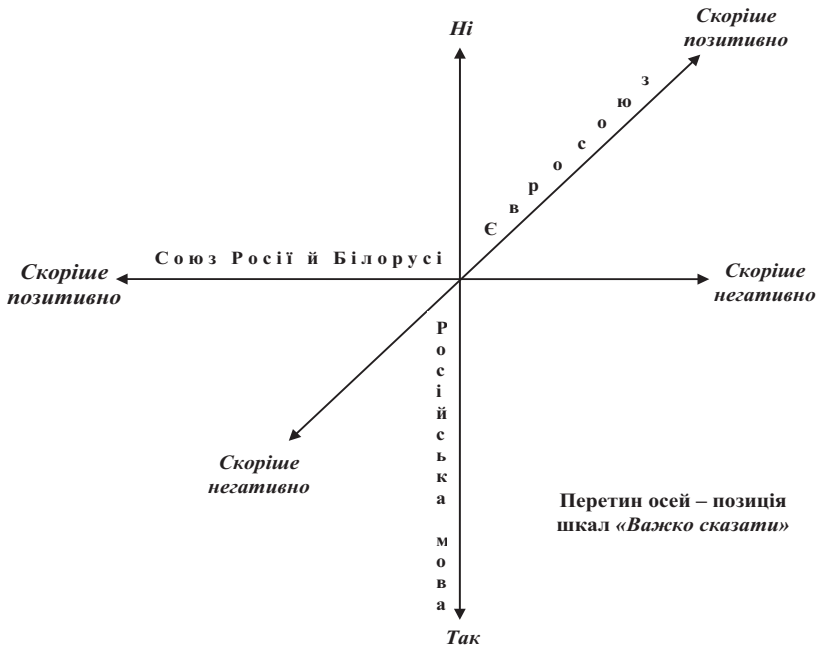

Рисунок 5.5. Динаміка матриці факторних навантажень 1-факторної моделі проросійської зорієнтованості

Впродовж усього часу спостережень виявлений фактор був найбільшого найсильніше пов'язаним із орієнтаціями на «російську мову» та «союз Росії і Білорусі». Ця обставина власне й дає підстави інтерпретувати цей фактор як «проросійську зорієнтованість» опитуваних. Натомість сила його зв'язку з орієнтацією на «Євросоюз» була порівняно слабшою у 2000–2012 рр., помітно зростала у 2012–2014 рр. і, зокрема, навіть перевищила силу зв'язку його із орієнтацією на «російську мову» у 2013–2015 рр. Спостережені тенденції можна інтерпретувати так. До 2012 р. інституційне зближення України із Європейським Союзом мало радше вірогідний характер і не викликало особливого занепокоєння громадян. Натомість громадська стурбованість долею цієї угоди зросла у 2013–2015 рр., коли настала черга її підписання і набування чинності. З вирішенням цього питання гострота сприйняття його в масовій свідомості загалом дещо зменшувалася у 2015–2017 рр.

З'ясування особливостей диференціації опитуваних за мірою їхньої проросійської зорієнтованості має враховувати зумовлювання цим чинником локалізації їх в умовному просторі самовизначень, що його моделюють шкали вихідних показників (рис. 5.6).

Рисунок 5.6. Модельований 3-вимірний простір мовно-геополітичного самовизначення опитуваних

Горизонтальні осі-виміри цієї просторової моделі становлять шкали показників геополітичних орієнтацій опитуваних. Перетин цих горизонтальних осей утворює своєрідну «площину» геополітичного (цивілізаційного) самовизначення опитуваних. Таке самовизначення може бути: а) виключно однозначним – передбачати орієнтацію на «союз Росії й Білорусі» та виключати орієнтацію на «Євросоюз» або навпаки; б) менш однозначним – поєднувати орієнтацію «союз Росії й Білорусі»/«Євросоюз» із позицією невизначеності «важко сказати» щодо альтернативного геополітичного напрямку; в) відсутнім – у випадку вибору середньої позиції шкал «важко сказати»; г) амбівалентним – поєднувати водночас орієнтації на «союз Росії й Білорусі» та «Євросоюз». Вертикальну вісь-вимір становить шкала показника самовизначення щодо статусу «російської мови» в Україні. Перетин цієї осі із двома іншими довершує модель 3-вимірного простору класифікації опитуваних за мірою проросійської зорієнтованості їх.

Спробу такої класифікації шляхом швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх) здійснено раніше з використанням програмних пакетів ОСА для Windows та SPSS v. 13.0 [Резнік, 2017: с. 73–75]. Тобто процедура кластеризації була застосована у просторі шкал безпосередньо вимірюваних показників мовного та геополітич-

них уподобань (рис. 5.1–5.3, 5.6). При цьому позиціям шкал даних показників відповідали такі ж значення у балах, як і (вказані вище) при процедурі факторизації їх. Наразі таку спробу кластеризації відтворено із розширенням емпіричної бази моделювання за рахунок долучення нових даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2017–2019 рр. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 2-кластерного рішення (табл. 5.9).

Таблиця 5.9

Результати кластерного аналізу: наповненість кластерів, класифіковані та некласифіковані об'єкти (опитувані), n

Рік спостереження	Наповненість		Класифіковані об'єкти	Об'єкти, що залишилися поза класифікацією
	Кластер 1	Кластер 2		
2000	957	841	1798	12
2002	737	1044	1781	18
2004	724	1059	1783	17
2005	1095	700	1795	5
2006	781	1019	1800	0
2008	756	1039	1795	6
2010	843	950	1793	7
2012	1001	787	1788	12
2013	787	1003	1790	10
2014	726	1056	1782	18
2015	659	1096	1755	47
2016	720	1078	1798	4
2017	1118	635	1753	47
2018	1068	732	1800	0
2019	1071	731	1802	0

На кожному масиві даних опитувань 2000–2019 рр. виокремлено по 2 кластери, що внутрішньо однорідні та суттєво відмінні між собою. У рішеннях із більшими кількостями кластерів останні виявилися порівняно менш внутрішньо однорідними і менш відмінними між собою. Інтерпретація отриманих 2-кластерних змінних кожного року можлива на основі порівняння фінальних центрів їх кластерів – середніх значень (балів) безпосередньо вимірюваних вихідних показників кластеризації для кожного кластера (табл. 5.10).

Фінальні центри кластерів,
М (діапазон шкал вихідних показників: 1–3 бали)

<i>Вихідний (безпосередньо вимірний) показник</i>	<i>Кластери</i>	
	1	2
2000		
Російська мова	1,30	2,62
Союз Росії й Білорусі	1,32	2,69
Євросоюз	2	3
2002		
Російська мова	2,65	1,24
Союз Росії й Білорусі	2,40	1,13
Євросоюз	3	2
2004		
Російська мова	2,80	1,20
Союз Росії й Білорусі	2,12	1,20
Євросоюз	2	2
2005		
Російська мова	1,31	2,72
Союз Росії й Білорусі	1,23	2,55
Євросоюз	2	3
2006		
Російська мова	2,84	1,17
Союз Росії й Білорусі	2,28	1,14
Євросоюз	3	2
2008		
Російська мова	2,82	1,23
Союз Росії й Білорусі	2,35	1,13
Євросоюз	3	2
2010		
Російська мова	2,81	1,20
Союз Росії й Білорусі	2,17	1,10
Євросоюз	2	2

Розділ 5

Продовження таблиці 5.10

2012		
Російська мова	1,30	2,84
Союз Росії й Білорусі	1,22	2,28
Євросоюз	2	3
2013		
Російська мова	2,81	1,59
Союз Росії й Білорусі	2,52	1,23
Євросоюз	2,69	1,70
2014		
Російська мова	1,39	2,71
Союз Росії й Білорусі	1,51	2,84
Євросоюз	2	3
2015		
Російська мова	1,44	2,90
Союз Росії й Білорусі	1,71	2,82
Євросоюз	1,65	2,71
2016		
Російська мова	1,43	2,80
Союз Росії й Білорусі	1,53	2,85
Євросоюз	1,52	2,63
2017		
Російська мова	2,74	1,42
Союз Росії й Білорусі	2,86	1,66
Євросоюз	2,68	1,65
2018		
Російська мова	2,74	1,43
Союз Росії й Білорусі	2,80	1,63
Євросоюз	2,63	1,68
2019		
Російська мова	2,88	1,26
Союз Росії й Білорусі	2,80	1,77
Євросоюз	2,72	1,89

Кластери кожної змінної дуже помітно відрізняються один від одного не лише за цим параметром. Їх відмінності більше увиразнюють кростабуляції отриманої змінної, що фіксує 2-кластерне рішення кожного року, із безпосередньо вимірними вихідними показниками. Результати відповідних тестувань на масивах даних опитувань 2000–2016 рр. наведено в: [Резнік, 2017: с. 91–99]. Аналогічне тестування на масивах даних опитувань 2017–2019 рр. теж показало такі відмінності між кластерами.

Зокрема, опитувані одного із кластерів здебільшого (а) згодні із необхідністю надання російській мові статусу офіційної в Україні, (б) позитивно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі, (в) неспроможні визначитися зі ставленням у 2000–2012 і 2014 рр. і негативно ставляться у 2013 і 2015–2019 рр. до вступу України до Європейського Союзу. Переважні відповіді на два із трьох запитань (*рис. 5.1 і 5.3*) тут можна трактувати як прихильність до можливої легалізації мовно-культурного та запровадження нормативно-інституційного* впливів Росії в Україні. Відтак зорієнтованість опитуваних цього кластера визначена як суто проросійська.

Натомість опитувані другого із кластерів здебільшого (а) заперечують необхідність надання російській мові статусу офіційної в Україні, (б) негативно ставляться до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі і (в) позитивно – до вступу України до Європейського Союзу. Переважні негативні відповіді на запитання двох зазначених показників (*рис. 5.1 і 5.3*) можна трактувати як неприйняття імовірної легалізації мовно-культурного та запровадження нормативно-інституційного впливів Росії в Україні. З огляду на переважне уподобання інтеграції України в Європейський Союз (*рис. 5.2*), зорієнтованість опитуваних цього кластера позначена як проєвропейська.

Таким чином, 2-кластерне рішення узагальнює і полярно диференціює відповіді опитуваних на запитання безпосередньо вимірюваних показників (*рис. 5.1–5.3*). Ця змінна виокремлює дві категорії опитаних: а) проросійськи зорієнтованих; б) проєвропейськи зорієнтованих. На зламі 2013–2014 рр. співвідношення часток цих категорій опитуваних кардинально змінилося (*рис. 5.7*).

Після мінливого чисельного переважання проросійськи зорієнтованих над проєвропейськи зорієнтованими опитуваними впродовж 2000–2013 рр. з 2014 р. почалося 20-відсоткове переважання проєвропейськи зорієнтованих над проросійськи зорієнтованими опиту-

---

* Потуга та ресурси Росії забезпечують їй очевидне й зрозуміле всім домінування та втілення її власних національних інтересів у союзному утворенні на кшталт «союзу Росії й Білорусі» та на рівні його наднаціональних нормативних засад.

Рисунок 5.7. Динаміка співвідношення часток проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (%)

ваними. Зауважену кардинальну зміну різниці відсотків можна розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 р. включно вибірки моніторингових досліджень Інституту соціології пропорційно репрезентували всі регіони України. Внаслідок анексії Росією Криму його населення не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень 2014–2019 рр. А через захоплення сепаратистсько-терористичними угрупованнями за підтримки та за участю Росії окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) населення цих районів не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень 2015–2019 рр. У підсумку думки, ставлення і оцінки значної частки населення України із переважними проросійськими уподобаннями* не враховані в останні 4–5 років моніторингових спостережень.

* Серед усіх опитаних в АР Крим (n=91) під час моніторингового опитування 2013 р.: а) 73,6% вважали за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні; б) 80,2% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 23,1% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу. Серед усіх опитаних у Донецькій і Луганській областях (n=281) під час моніторингового опитування 2014 р.: а) 72,6% вважали за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні; б) 66,4% були прихильними до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; в) 10,8% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу.

Водночас не можна виключати впливу зазначених подій на масову свідомість громадян України. Йдеться про негативне сприйняття ними значною частиною відверто ворожої до України зовнішньо-економічної політики Росії впродовж останнього десятиліття, вже згадане відторгнення Росією Криму, скеровування та підтримка росіянами сепаратистських виступів на Півдні та Сході України, терористичного заклоту на Донбасі, участь російських найманців і військових у бойових діях проти українських силових структур. Але вивчення сукупного впливу цих чинників на масову свідомість і, зокрема, на мовні та геополітичні уподобання потребує окремого аналізу, що виходить за рамки цієї розвідки. Наразі ж можна стверджувати, що втрата Україною контролю над частиною своїх територій та населення об'єктивно змінила співвідношення уподобань у масовій свідомості, досяжної для спостережень з 2014–2015 рр.

В оцінці потенціалу формування відповідального суспільства в Україні інформативними є міри однорідності кластерів проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (табл. 5.10).

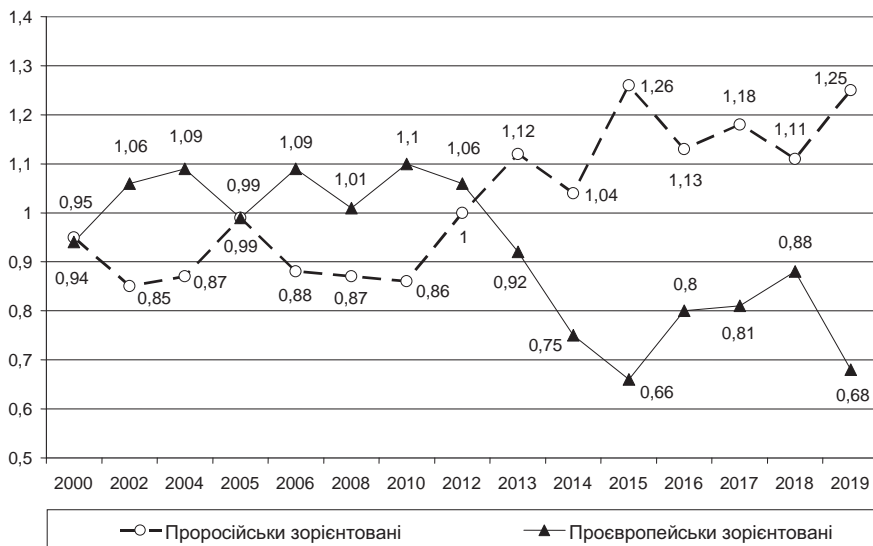
Таблиця 5.10

Динаміка середніх відстаней від центру для двох кластерів, М

Рік спостереження	Проросійськи зорієнтовані			Проєвропейськи зорієнтовані			Показники дисперсійного аналізу	
	М	n	SD	М	n	SD	F	Значим.
2000	0,95	957	0,34	0,94	841	0,45	0,648	0,421
2002	0,85	1044	0,44	1,06	737	0,36	107,167	0,000
2004	0,87	1059	0,40	1,09	724	0,31	154,147	0,000
2005	0,99	1095	0,42	0,99	700	0,44	0,003	0,958
2006	0,88	1019	0,44	1,09	781	0,39	115,973	0,000
2008	0,87	1039	0,47	1,01	756	0,39	43,217	0,000
2010	0,86	950	0,41	1,10	843	0,38	170,404	0,000
2012	1,00	1001	0,42	1,06	787	0,40	11,147	0,001
2013	1,12	1003	0,36	0,92	787	0,44	110,040	0,000
2014	1,04	726	0,35	0,75	1056	0,47	205,494	0,000
2015	1,26	659	0,41	0,66	1096	0,48	716,659	0,000
2016	1,13	720	0,38	0,80	1078	0,49	235,810	0,000
2017	1,18	635	0,37	0,81	1118	0,51	248,023	0,000
2018	1,11	732	0,37	0,88	1068	0,46	129,558	0,000
2019	1,25	731	0,52	0,68	1071	0,39	732,674	0,000

Йдеться про середні показники, який вимірює відстані кожного опитуваного від центра «його» кластера [Крыштановский, 2006: с. 216–217]. Умовно «відстань» опитуваного від «центра кластера» – «відхилення» мір мовного та геополітичних уподобань цього опитуваного від найтипівіших мір зазначених уподобань у межах даного кластера. Чим менші такі відхилення (значення M) у межах кластера, тим більша його однорідність, і навпаки – чим більші такі відхилення (значення M) у межах кластера, тим меншою є його однорідність за первинними показниками, на яких здійснювалася кластеризація. Для зручності інтерпретації тенденцій динаміки середніх відстаней від центра для двох кластерів унаочнено (рис. 5.8).

У 2000 та 2005 рр. не спостережено значущої відмінності в однорідності кластерів проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних за їхніми мовними та геополітичними уподобаннями. У 2002–2004 та 2006–2012 рр. більш однорідним за цими уподобаннями був кластер проросійськи зорієнтованих, а у 2013–2019 рр. – кластер проєвропейськи зорієнтованих

Рисунок 5.8. Динаміка середніх відстаней від центра для кластерів проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих, M

опитуваних*. Однорідність кластера проєвропейськи зорієнтованих опитуваних почала зростати, а кластера проросійськи зорієнтованих опитуваних – знижуватися ще до подій на зламі 2013–2014 рр. Загалом таке зростання однорідності кластера проєвропейськи зорієнтованих та зниження однорідності кластера проросійськи зорієнтованих опитуваних відбулося впродовж 2012–2015 рр. Натомість у 2015–2018 рр. спостерігалися загалом зворотні тенденції: однорідність кластера проєвропейськи зорієнтованих знижувалася, а однорідність кластера проросійськи зорієнтованих опитуваних – загалом зростала. Впродовж 2018–2019 рр. спостережено раптове зростання однорідності кластера проєвропейськи зорієнтованих та зниження однорідності кластера проросійськи зорієнтованих опитуваних. Наразі кількісний розрив за мірою однорідності кластера на користь проєвропейськи зорієнтованих опитуваних кількісно є майже аналогічним розриву, спостереженому у 2015 р.

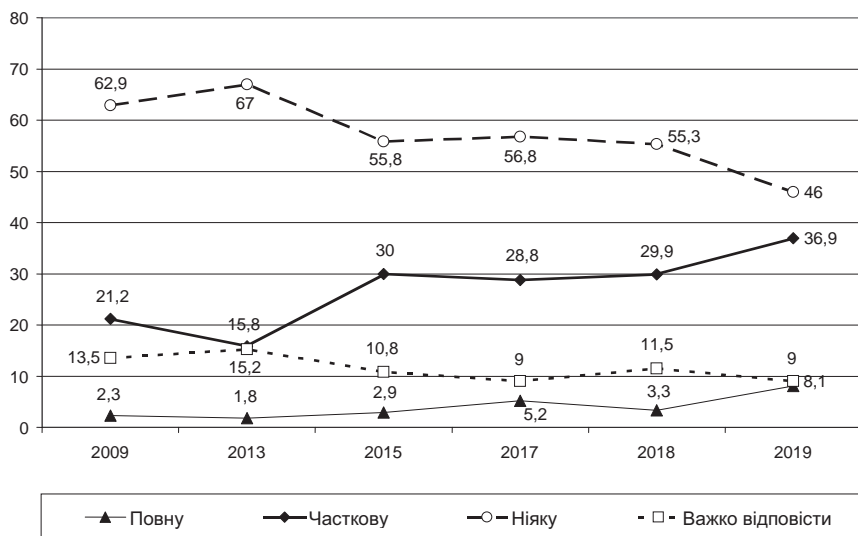
Ці зауважені тенденції набувають сенсу за припущень, що більша однорідність (або однаковість) уподобань потенційно сприятливіша для появи спільного бачення можливостей їх втілення, відчуження співпричетності до відповідних одностайних дій та почуття відповідальності за їх наслідки. З цього погляду малоуспішність Помаранчевої революції можна пояснити більшою одностайністю її проросійськи зорієнтованих опонентів порівняно з проєвропейськи зорієтованими прихильниками. Натомість повалення політичного режиму В. Януковича у 2014 р. може пояснюватись більшою одностайністю його проєвропейськи зорієтованих опонентів порівняно з проросійськи зорієтованими прихильниками. На зниження рівня одностайності проєвропейськи зорієтованих опитуваних після 2015 р., імовірно, вплинули чвари між політичними силами, які прийшли до влади після Євромайдану і почали втілювати його гасла, а також повільність і недостатня результативність такого втілення. Втім, з огляду на наразі вищу однорідність уподобань, видається, що проєвропейськи зорієтовані на контрольованій Українською державою території більше схильні, порівняно із проросійськи зорієтованими, відчувати власну співпричетність до поточних справ у суспільстві та особисту відповідальність за їх стан.

Зокрема, впродовж 2013–2015 рр. помітно зросли відсотки опитуваних, які декларують часткову власну відповідальність «за стан справ у цілому в Україні» та у своєму «місті чи селі» (рис. 5.9 і 5.10).

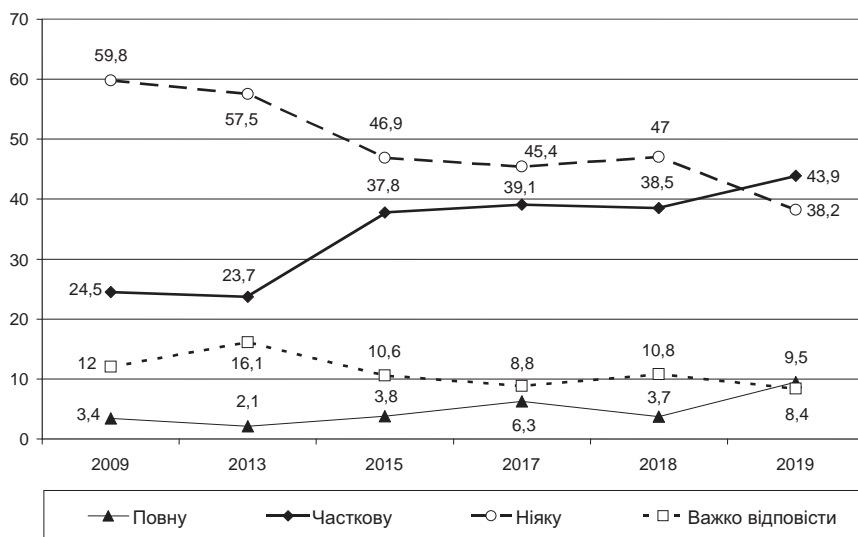
---

* У 2014–2019 рр. йдеться про опитуваних, що репрезентують думку громадян України на контрольованій Українською державою території.

Розділ 5

Рисунок 5.9. Динаміка розподілу відповідей на запитання «А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у цілому в Україні?» (% до кількості опитаних)

Рисунок 5.10. Динаміка розподілу відповідей на запитання «А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?» (% до кількості опитаних)

Відповідно скоротилися відсотки тих опитуваних, які відверто задекларували відсутність у себе почуття будь-якої відповідальності у зазначених випадках. Сприйняття та усвідомлення екстремальних обставин у житті суспільства на зламі 2013–2014 рр. могло відбитися на рівні відчуття власної відповідальності громадянами. Не виключено, що труднощі та випробовування тих років простимулювали певне зростання відповідальності в суспільстві, адже, як сказано, «те, що нас не вбиває, – робить нас тільки сильнішими». Тобто необхідність адекватно реагувати на зазначені виклики існуванню українського суспільства зробила частину громадян порівняно відповідальнішими. Але на цій загальносуспільній тенденції також відбулося й розмежування соціального загалу на проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян. Це показують відмінності середніх значень показників декларативної соціальної відповідальності за кластерами (табл. 5.11 і 5.12).

Таблиця 5.11

Середні показника декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом за кластерами проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, М

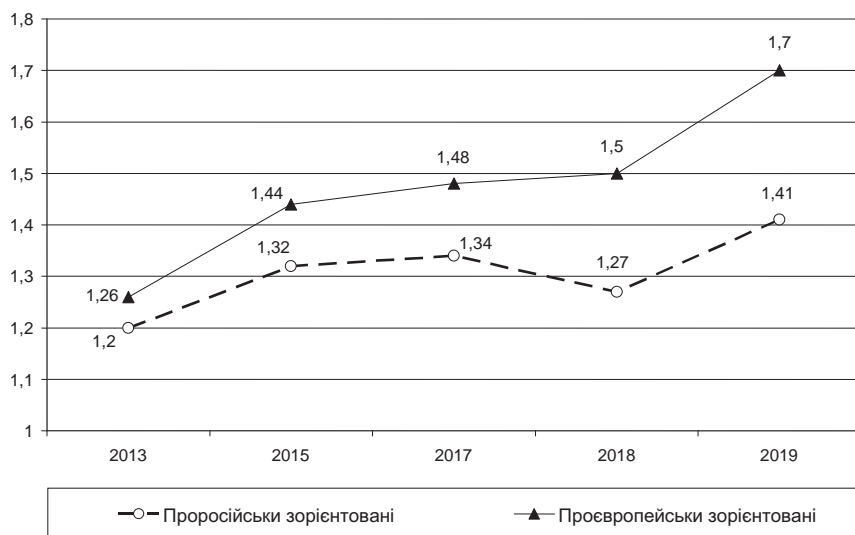
<i>Кластер (категорія)</i>	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Стандартна похибка M</i>
2013				
Проросійськи зорієнтовані	852	1,20	0,444	0,015
Проєвропейськи зорієнтовані	662	1,26	0,496	0,019
2015				
Проросійськи зорієнтовані	586	1,32	0,513	0,021
Проєвропейськи зорієнтовані	973	1,44	0,567	0,018
2017				
Проросійськи зорієнтовані	567	1,34	0,570	0,024
Проєвропейськи зорієнтовані	1028	1,48	0,612	0,019
2018				
Проросійськи зорієнтовані	635	1,28	0,492	0,020
Проєвропейськи зорієнтовані	958	1,50	0,589	0,019
2019				
Проросійськи зорієнтовані	654	1,41	0,601	0,024
Проєвропейськи зорієнтовані	986	1,70	0,654	0,021

Таблиця 5.12

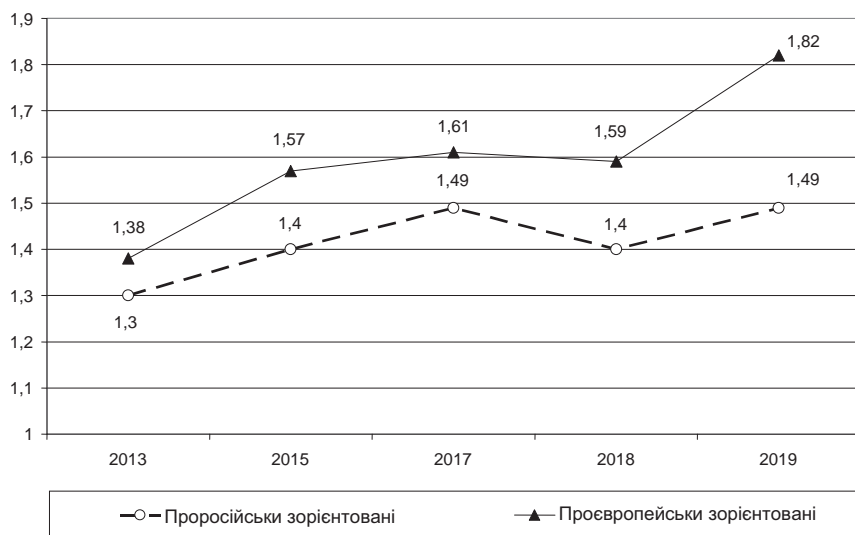
**Середні показника декларативної особистої відповідальності
за стан справ у своєму місті чи селі за кластерами проросійськи
та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних, М**

<i>Кластер (категорія)</i>	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Стан- дартна похибка M</i>
2013				
Проросійськи зорієнтовані	843	1,30	0,514	0,018
Проєвропейськи зорієнтовані	648	1,38	0,532	0,021
2015				
Проросійськи зорієнтовані	583	1,40	0,557	0,023
Проєвропейськи зорієнтовані	969	1,57	0,582	0,019
2017				
Проросійськи зорієнтовані	563	1,49	0,632	0,027
Проєвропейськи зорієнтовані	1030	1,61	0,611	0,019
2018				
Проросійськи зорієнтовані	641	1,40	0,539	0,021
Проєвропейськи зорієнтовані	964	1,59	0,589	0,019
2019				
Проросійськи зорієнтовані	664	1,49	0,614	0,024
Проєвропейськи зорієнтовані	987	1,82	0,642	0,021

Для отримання цих наведених розподілів середніх за кластерними змінними використано дещо модифіковані показники декларативної соціальної відповідальності. Модифікація полягала в перетворенні номінальної шкали вихідних показників відповідальності (рис. 5.9 і 5.10) у порядкову шкалу за рахунок вилучення позиції «важко відповісти». Відтак опитувані, що обрали цю позицію (рис. 5.9 і 5.10), системно вилучалися з аналізу. Через це відповідним чином знизилася наповненість кластерів (n) у межах даного аналізу. При цьому в порядковій шкалі модифікованих показників декларативної соціальної відповідальності позиції «ніяку» відповідав 1 бал, позиції «часткову» відповідали 2 бали, а позиції «повну» – 3 бали. Для зручності інтерпретації тенденцій динаміки середніх показників декларативної відповідальності за стан справ в Україні загалом та у своєму місті чи селі за кластерами проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних унаочнено (рис. 5.11 та 5.12).

Рисунок 5.11. Динаміка розподілу середніх показника декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом за частками проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (діапазон шкали: 1–3 бали)

Рисунок 5.12. Динаміка розподілу середніх показника декларативної особистої відповідальності за стан справ у своєму місті чи селі за частками проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (діапазон шкали: 1–3 бали)

Впродовж останніх шести років і проросійськи, і проєвропейськи зорієнтовані опитувані доволі низько оцінюють рівень власної відповідальності за стан справ у суспільних та місцевих масштабах. Їхні оцінки здебільшого локалізовані у діапазоні між визнанням відсутності власної відповідальності (1 бал) та її оцінюванням як «часткової» (2 бали). Але навіть за такої обставини в ці роки спостерігаються загалом вищий рівень декларативної відповідальності і певне більше зростання цього рівня у проєвропейськи зорієнтованих, якщо порівнювати із проросійськи зорієнтованими опитуваними. Загалом упродовж останніх шести років розрив між цими двома категоріями опитуваних за мірами декларативної відповідальності дещо зріс. Результати дисперсійного аналізу і Т-тесту Стьюдента для 2-х незалежних вибірок (кластерів) показують значущість цих відмінностей середніх показників декларативної особистої відповідальності за стан справ в Україні загалом та у своєму місті чи селі за частками проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих громадян. Таким чином, є підстави стверджувати, що чинник проросійської зорієнтованості відносно слабко, але статистично значуще впливає на рівень декларативної соціальної відповідальності громадян в Україні, певною мірою знижуючи її. Про це свідчить і зв'язок між вказаним чинником і декларативною відповідальністю опитуваних за те, хто є Президентом та народними депутатами України (табл. 5.13 і 5.14).

Таблиця 5.13

Зв'язок проросійської зорієнтованості та декларативної особистої відповідальності за те, хто є Президентом України (%)*

А яку особисту відповідальність Ви несете за те, хто є Президентом України?	Проєвропейськи зорієнтовані, %		Проросійськи зорієнтовані, %		Опитувані загалом, %	
	2018	2019	2018	2019	2018	2019
	n = 1068	n = 1071	n = 732	n = 731	N = 1800	N = 1802
Повну	8,4	27,5	5,7	20,5	7,3	24,6
Часткову	38,4	42,3	18,9	31,6	30,4	38,0
Ніяку	45,1	24,9	64,9	41,6	53,2	31,7
Важко сказати	8,1	5,3	10,5	6,3	9,1	5,7
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку:

2018 р.: $\chi^2 = 93,550$; $df = 3$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,228 ($p < 0,001$);

2019 р.: $\chi^2 = 60,324$; $df = 3$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,183 ($p < 0,001$).

Таблиця 5.14

Зв'язок проросійської зорієнтованості та декларативної особистої відповідальності за те, хто є народними депутатами (%)*

А яку особисту відповідальність Ви несете за те, хто є народними депутатами?	Проєвропейськи зорієнтовані, %		Проросійськи зорієнтовані, %		Опитувані загалом, %	
	2018	2019	2018	2019	2018	2019
	n=1068	n=1071	n=732	n=731	N=1800	N=1802
Повну	8,1	23,8	5,5	16,4	7,0	20,8
Часткову	37,0	44,4	21,9	33,8	30,8	40,1
Ніяку	46,9	26,1	61,1	42,8	52,7	32,9
Важко сказати	8,1	5,7	11,6	7,0	9,5	6,2
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку:

2018 р.: $\chi^2 = 58,706$; $df = 3$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,181 ($p < 0,001$);

2019 р.: $\chi^2 = 61,363$; $df = 3$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,185 ($p < 0,001$).

Упродовж 2018–2019 рр. рівні декларативної особистої відповідальності за те, хто є Президентом України та народними депутатами, загалом суттєво зросли – приблизно від 37 до 60%. І в цей час проєвропейськи зорієнтовані вагомо більшою мірою почувалися відповідальними за особовий склад чинної вищої влади в державі. Загалом наразі імовірний більший потенціал формування відповідального суспільства в Україні, а також відповідальних політичних рухів у ньому варто вбачати у проєвропейській зорієнтованості її громадян, яка спонукає їх артикулювати і (можливо) реалізовувати власну соціальну відповідальність за державу та її керівництво. Водночас інтересам проросійськи зорієнтованих громадян навряд чи може суперечити прийняття на себе більшої відповідальності за стан справ у межах їхніх територіальних і місцевих громад. У збільшенні цієї відповідальності теж прихований неабиякий потенціал формування відповідального суспільства та політичних рухів в Україні.

Одним із можливих пояснень кількісних відмінностей між проросійськи і проєвропейськи зорієнтованими опитуваними за рівнями декларативної особистої відповідальності їх за стан справ у суспільних і місцевих масштабах і за те, хто є Президентом України та народними депутатами, імовірно, є відмінності цих двох спільнот у сприйнятті ними чинного соціального порядку в Україні як (не) легітимного.

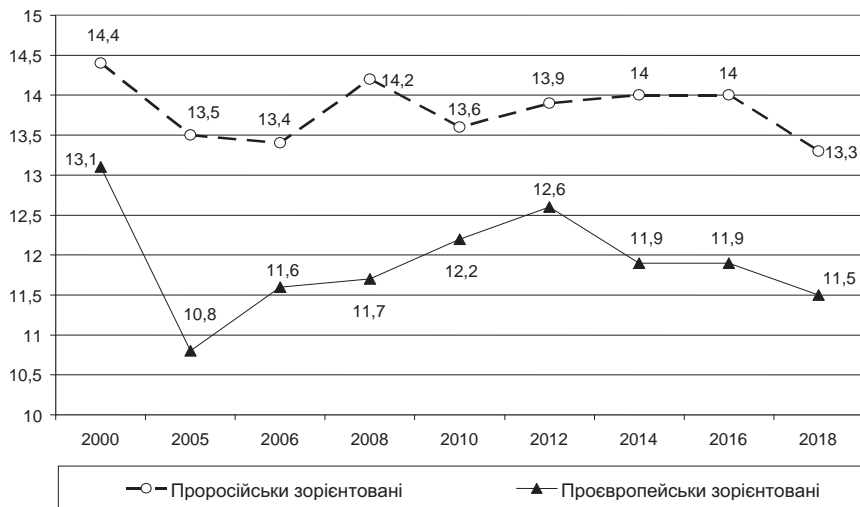
Якщо виходити із Дюркгаймового трактування аномії як стану суспільного безладу, протилежного соціальному порядку в суспільстві, то можна вимірювати стан (не)легітимності аномії. Таке вимірювання доречно й з огляду на Мертонове уточнення змісту поняття аномії: «Поняття аномії, як з самого початку показав Дюркгайм, належить до стану відносної відсутності норм у суспільстві або групі. Дюркгайм точно визначив, що це поняття належить до якостей соціальної або культурної структури, а не до якостей людей, що протистоять цій структурі» [Мертон, 2006: с. 282]. Водночас Мертон зауважив у доробку Р. Маківера та Д. Рісмена започаткування психологічного трактування аномії як стану свідомості людей, що зумовлюється станом суспільного безладу і відбиває його. Тобто, окрім соціально-структурного і культурно-структурного вимірів аномії, виокремлено й соціально-психічний вимір її. Це дало підстави вивчати феномен аномії не лише на основі даних державної статистики, як свого часу робив Дюркгайм, а й на основі психологічного тестування у масових опитуваннях.

Відтак емпіричним показником змінної стану (не)легітимності соціального (без)порядку в Україні загалом обрано шкалу аномії (Anomy Scale, McClosky & Schaar 1965). Ця шкала апробована для застосування в масових опитуваннях в Україні Н. Паніною у 1990 р. і є складовою методичного інструментарію соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Аномійна деморалізованість трактується як психологічна реакція людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу ще не сформовано [Головаха Є., Паніна Н., 2014: с. 8]. Первинні показники аномійної деморалізованості фіксують міру згоди опитуваних із різними думками щодо різних аспектів життя – як їхнього особистого, так і життя суспільства загалом. Ці думки відбивають, на мій погляд, почуття та усвідомлення мінливості й непередбачуваності життя (показник 1), самотності та відчуження (показник 2), безпорядку та невизначеності (показник 3), незбагненності (показник 3) та руйнування (показник 5) життєвих сенсів, мінливості (показник 4) і нерозуміння/незнання (показники 4, 8 і 9) норм, зневіри (показник 5) і невіри (показник 6), невідання і невпевненості (показники 7 і 9). Тобто зауважуються різні вияви невпорядкованості суспільного і, як наслідок, особистого життя. Ці зауваження водночас є негативними оцінками вказаних виявів і сукупно можуть трактуватися як (не)прийнятність зазначеної невпорядкованості або аномії, а отже – і як (не)легітимність її. Окрім суб'єктивних реакцій на

розлад нормативних засад соціального порядку, шкала фіксує також реакції на ентропію його смислових (культурних) і довірчих засад. Відтак сумарний індекс аномійної деморалізованості може розглядатися як опосередкований суб'єктивний показник (не)легітимності соціального (без)порядку. Шкала аномії містить 9 пунктів-суджень щодо сталості загальних соціальних норм і власного психологічного стану опитуваного. Значення кожного пункту шкали варіює від 0 до 2 балів. Це уможливило побудову сумарного індексу аномійної деморалізованості. Варіація значень індексу – від 0 до 18 балів. Відтак динаміка розподілу середніх індексу аномійної деморалізованості за частками проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних підтверджує припущення про відмінність їхніх схильностей до (де)легітимації чинного соціального порядку (рис. 5.13).

Упродовж 2000–2018 рр. чинний соціальний порядок у сучасному українському суспільстві більше сприймався як безлад і був більш нелегітимним для проросійськи орієнтованих, ніж для проєвропейськи орієнтованих опитуваних. Результати Т-тесту Стьюдента для 2-х незалежних вибірок показують значущість цих відмінностей

Рисунок 5.13. Динаміка розподілу середніх індексу аномійної деморалізованості за частками проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих опитуваних (діапазон шкали: 0–18 бали)

середніх індексу аномійної деморалізованості за частками проросійськи та проєвропейськи орієнтованих опитуваних. Отже, чинник «проросійської зорієнтованості» значуще зумовлює позицію (де)легітимації чинного соціального порядку в Україні: проросійськи зорієнтовані схильні більшою мірою вважати цей порядок нелегітимним. Відтак, не виключено, що різна міра (не)легітимності як (не)прийнятності чинного соціального порядку для проросійськи та проєвропейськи орієнтованих опитуваних відбивається на їхній декларативності особистої відповідальності їх за стан справ у суспільних та місцевих масштабах і за те, хто є Президентом України та народними депутатами.

Новікова, О. Ф., Дейч, М. Є., Панькова, О. В. та ін. (2013). Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія. Донецьк: Ін-т економіки промисловості НАН України, 296.

Основні напрями соціальної політики на 1997–2000 рр. (1997). Затверджені Указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. № 1166/97. *Урядовий кур'єр*, 1997, 202–203.

Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року (2000). Схвалено Указом Президента України від 24 травня 2000 року № 717/2000. *Офіційний вісник України*, 21, 11–32.

Охріменко, О. О., Іванова Т. В. (2015) Соціальна відповідальність: навч. посіб. Київ: Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т», 24.

Сикс, У., Вирант, Г. (2018). Что означает отчет SIGMA для государственного управления в Украине? *Зеркало недели*, 37, 3.

Сорока, С. (2018). Реформа государственного управления — пройти точку невозврата до выборов. *Зеркало недели*, 47, 4.

Степаненко, В. (2009) Безвідповідальне суспільство? В: *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін*: за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 358–370.

Трофимова, Н. (2003). Феномен «аморального большинства». *День*, 28 января.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2017). Київ: Ін-т соціології НАН України, 4(18).

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2018). Київ: Ін-т соціології НАН України, 5(19).

Шульга, М. (2015). Ідентичнісна безвідповідальність як перешкода на шляху соціальної інтеграції. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2 (16).

Розділ 5

Барабаш, В. В. (2004). Молодіжний рух як об'єкт і суб'єкт реалізації молодіжної політики. *Український соціум*, 1 (3), 119–130.

Бондаренко, М. (2011). Перспективи громадсько-політичних рухів як суб'єктної складової еволюції громадянського суспільства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 3, 169–176.

Вайнілович, Н. А. (2010). Волонтерський рух у сучасному українському суспільстві: мотиваційний аспект. *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 2, 407–410.

Вебер, М. (2012). Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння. Київ: Вид. дім «Всесвіт».

Вишняк, О. (2006). Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. *Соціологічний моніторинг (1992–2006)*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Гарр, Т. Р. (2005). Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург: Питер.

Головаха, Є., Паніна, Н. (2014). Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України: методологія, методи, організація опитувань. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 1 (15). Т. 2. Таблиці і графіки. (с. 5–12). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Гомза, І. (2018). Суспільно-політичні рухи: навч. посібн. Київ: НаУКМА.

Дюркгайм, Е. (1998). Самогубство: Соціологічне дослідження. Київ: Основи.

Жванія, Т. В. (2014). Протестна політична поведінка: реальна та віртуальна. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, 2(6), 55–67.

За такої підтримки нам не потрібні були боти– керівник діджитал-кампанії Зеленського. (2019). Отримано з: <https://hromadske.ua/posts/za-takoyi-pidtrimki-nam-ne-potribni-buli-boti-kerivnik-didzhitalkampaniyi-zelenskogo>.

Зеленько, Г. (2014). Політичний протест зими 2013–2014 років в Україні: зміст, форми, наслідки. *Наукові записки ІПіЕНД ім. Кураса НАН України*, 2(70), 34–55.

Ігнатов, П. С. (2012). Діяльність альтернативних суспільно-політичних рухів: виклики та можливості для демократії. *Актуальні проблеми політики*, 47, 36–41.

Іщенко, В. О. (2009). Сучасні дослідження суспільних рухів: головні теоретико-методологічні підходи (с. 183–194). *Соціальні виміри суспільства*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Іщенко, В. О. (2011). Нові ліві як суспільний рух у суспільстві, що трансформується: на прикладі України: автореф. ... наук. ступеня канд. наук. Київ: Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка.

Іщенко, В. О. (2007). Проблема ідеології в соціології суспільних рухів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 188–201.

Зубар, В. (2014). Роль сучасних суспільно-політичних рухів у розвитку української державності. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 26, 65–70.

Камінська, Л. Ф. (2010). Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, 1-2, 91–93.

Крыштановский, А. О. (2006). Анализ социологических данных с помощью пакета SPSS: учеб. пособ. для вузов. Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ.

Маніфест. (2019). Отримано з: <https://spgr.org.ua/pro-go/ideologiya/manifest>.

Матвеев, С. Ф., Когут, І. О., Гончаренко, Є. В. (2010). Соціальні аспекти волонтерського руху: минуле та сьогодення. *Вісник Запорозького національного університету. Фізичне виховання та спорт*, 1(3), 161–165.

Мертон, Р. (2006). Социальная теория и социальная структура. Москва. АСТ; Хранитель.

Погляд назад. (2019). Отримано з: <https://spgr.org.ua/news/poglyad-pazad-42>.

Резнік, В. (2017). (Де)легітимація соціального порядку та уподобання щодо модернізації його засад в сучасній Україні: передумови і тенденції. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 65–102.

Резнік, О. (2003). Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Резнік, О. (2009). Динаміка чинників протестних практик населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 100–125.

Савельєва, Т. П. (2017). Суспільні рухи в контексті теорії соціальних змін. *Сучасне суспільство*, 1(13), 167–180.

Савельєва, Т. П. (2018). Суспільні рухи в контексті мережевого суспільства. *Сучасне суспільство*, 1(15), 167–176.

Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз. (2019). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Стегній, О. (2013). Методологія дослідження соціальних рухів у суспільстві соціогенних ризиків. В: *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* / за ред. д-ра екон. н. В. Ворони, д-ра соц. н. М. Шульги. (с. 59–66). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Стегній, О. Г. (2001). Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. Київ: Вид. дім «КМ Академія».

Тіт, О. (2019). Суспільні рухи як форма громадянського активізму в сучасній Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*, 24, 204–211.

Шульга, М. О. (2016). Соціальна відповідальність: поняття, види, процесуальні характеристики. В: *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму* / О. Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д.Бевзенко та ін.; за ред. О.Г. Злобіної. (с. 147–159). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Blumer, H. (1969). Social movements. In B. McLaughlin, (Ed.), *udies in social movements: A social psychological perspective*. New York. Free Press, 8–24.

De la Porta, D. & Diani, M. (2006). *Social movements: An introduction* (2nd Ed). Malden MA. Blackwell Publishing.

Diani, M. (2011). Social Movements and Collective Action In *The SAGE Handbook of Social Network Analysis*. (pp. 223–234). Sage Publications Ltd.

Edwards, B. & McCarthy, J. (2004). Resources and Social Movement Mobilization. In *The Blackwell Companion to Social Movements*. (pp. 116–152.). Massachusetts: Blackwell Publishing.